

doc. dr. sc. Filip Škiljan

Institut za migracije i narodnosti, Trg Stjepana Radića 3, 10000 Zagreb

Stambena problematika - studija slučaja Srbi u Hrvatskoj

Sažetak: Autor u tekstu donosi niz informacija o stambenoj problematici u vrijeme posljednjeg rata. Posebno se bavi Srbima u Hrvatskoj. Tekst je podijeljen u dva dijela. Prvi dio teksta bavi se stambenom problematikom u vremenu između 1991. i 1995., odnosno nasilnim oduzimanjem stanova u velikim hrvatskim gradovima, a drugi dio teksta je posvećen problematici oduzimanja stanova i kuća nakon Domovinskog rata, odnosno nakon 1995. godine. Vidljivo je kako je država omogućivala donošenjem zakonskih akata koji su vrlo često bili kontradiktorni oduzimanje imovine Srbima u Hrvatskoj. Uz teoretsku osnovu i zakonodavnu problematiku autor donosi i niz primjera na temelju dokumentacije koja se nalazi u Arhivu Srba u Hrvatskoj pri Srpskom narodnom vijeću.

Ključne riječi: Srbi u Hrvatskoj; Domovinski rat; stambena problematika; migracije

Uvod

U 20. stoljeću na Balkanu u određenim razdobljima u nekim krajevima, naseljima i skupinama naselja ili u cijelim regijama nekretnine su u znatnom, pa čak i u pretežnom broju više puta mijenjale svoje vlasnike. Mijenjanje njihovih vlasnika bilo je povezano uglavnom s velikim prekretnicama u povijesti balkanskih prostora, a prekretnice su uglavnom značile i velike egzoduse stanovništva regije. Tako su u ovom slučaju te prekretnice četiri prijelomne godine u 20. stoljeću: 1941., 1945., 1991. i 1995. godina. U svakoj od tih godina stradavale su određene grupacije stanovništva, a rezultati tih tragedija, koje nisu bile pojedinačne već masovne, uglavnom su se očitavale u popisima stanovništva koji su sačinjeni prije i nakon tih godina. Ranonovovjekovna ideja o etnički čistom prostoru preživjela je na području Balkana do današnjih dana. Tako su u četiri navrata na području nekadašnje Jugoslavije raseljavane određene etničke i vjerske skupine - što zbog svoje etničke ili rasne pripadnosti (Židovi, Srbi i Romi iz NDH i Slovenci iz Trećeg Reicha 1941. godine i Srbi iz Hrvatske, Hrvati, Srbi i Bošnjaci iz dijelova Bosne i Hrvati s Kosova 1995. godine), što zbog svojih grijeha iz Drugog svjetskog rata (Nijemci i Talijani iz Hrvatske 1945. godine), što zbog ratnih sukoba (Hrvati, Srbi i Bošnjaci 1991. i 1992). Dakako da je u tim prijelomnim vremenima dotična država, satelitska država ili paradržava (NDH, Treći Reich, FNRJ, tzv. SAO Krajina ili Republika Hrvatska) pokušavala u što je moguće većem broju rekvirirati imovinu onih koji odlaze (ili koje vlast iseljava, tjera) nazivajući to podržavljenjem, nacionalizacijom ili davanjem tuđe imovine korisnicima zbrinjavanja. U radu se pokušava objasniti zašto na ovom području u razdoblju između 1991. i 1995. godine dolazi do oduzimanja imovine i naseljavanja novog stanovništva u tuđe kuće, koji su pravni temelji svih ovih akcija i na koji način se to u praksi provodilo. Posebna pažnja je pridana etničkoj skupini Srba u Hrvatskoj.

Raseljavanje Hrvata i Srba u posljednjem ratu (1991. – 1995.) i oduzimanje njihove imovine

Raspad Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i uspostava neovisne Hrvatske doveli su do napetosti između većinskog hrvatskog stanovništva i manjinskog srpskog stanovništva. To je rezultiralo činjenicom da je 950000 osoba bilo raseljeno unutar i izvan granica Republike Hrvatske. Izbjeglička kriza nastala je u ljeto 1991. godine, kada su prvi izbjeglice s područja Like, Banije, Korduna, istočne Slavonije, zapadne Slavonije, zapadnog Srijema, Baranje i Dalmatinske zagore počeli stizati u veće gradove ili u sigurna područja Hrvatske. Vrhunac prve prognaničke krize bio je sredinom studenog 1991. godine, kada je iz Vukovara stiglo 15000 izbjeglica. Izbjeglice su smješteni u hotelima, sportskim dvoranama, preuređenim vojarnama, ustanovama socijalne skrbi, prosvjetnim ustanovama internatskog

tipa, barakama, odmaralištima, a tek od 1993. godine u prognaničkim naseljima. Velika prognanička kolona zaustavlja se početkom 1992. godine, ali već u travnju 1992., nakon početka rata u Bosni i Hercegovini, broj izbjeglica ponovo raste. Unprofor nije donio sigurnost malobrojnim preostalim Hrvatima i pripadnicima ostalih naroda na području tzv. SAO Krajine. Od uspostave uprave Unprofora do kraja njihova mandata istjerano je još 25000 Hrvata i pripadnika drugih nacionalnosti s krajiškog teritorija. Preko Hrvatske u treće zemlje odlazi oko 500000 izbjeglica iz SRJ i Bosne i Hercegovine. Godine 1994. i 1995. srpske vlasti iz Bosne i Hercegovine istjeruju još oko 50000 izbjeglica muslimanske (bošnjačke) i hrvatske nacionalnosti. Posljednji izbjeglički val bio je onaj od 20000 izbjeglica iz Velike Kladaše i Cazina koji su formirali svoj izbjeglički kamp u Kupljenskom u blizini Vojnića, gdje je bilo smješteno 16000 izbjeglica, dok su ostali bili smješteni u Gašincima. Nakon potpisivanja Daytonskog sporazuma dolazi do djelomičnog povratka izbjeglica u Bosnu i Hercegovinu. Srpsko stanovništvo izbjeglo je s Banije, Korduna, Like, sjeverne Dalmacije i zapadne Slavonije nakon akcija Bljesak i Oluja. Povratak izbjeglih Hrvata iz Republike Hrvatske u njihove domove uslijedio je nakon akcija Bljesak i Oluja u svibnju, odnosno kolovozu 1995., a povratak izbjeglica u istočnu Slavoniju uslijedio je nakon mirne reintegracije, tj. nakon potpisivanja Erdutskog sporazuma 1997. godine. Povratak izbjeglih Hrvata iz Republike Hrvatske gotovo je priveden kraju, ali povratak raseljenih Srba nikada nije završen.¹

Vrijeme registracije	Prognanici iz RH u Hrvatskoj	Izbjeglice iz SRJ i BIH u Hrvatskoj	Ukupno izbjeglica i prognanika u Republici Hrvatskoj
1.12.1991.	550000	-	550000
1.12.1992.	260705	402762	663493
1.06.1993.	254791	728698	527660
1.08.1994.	196870	212056	408926
1.05.1995.	210592	188672	399264
31.05.1996.	167609	184545	352154
1.03. 1997.	117721	106750*	224471
4.04. 1998.	94796	37400**	126181

Izvor: Ured za prognanike i izbjeglice Vlade Republike Hrvatske, Zagreb 1998. godine

*Ukupan broj izbjeglica iz BIH i SRJ iznosi 147000, od toga registriranih na skrbi Ureda 106750, a 40250 osoba je izvan sustava.

**Ukupan broj izbjeglica iz BIH i SRJ iznosi 139000, od toga registriranih na skrbi Ureda 37400, a 101400 osoba je izvan sustava skrbi.²

Od 581.663 Srba, koliko ih je prema popisu 1991. bilo u Hrvatskoj, broj Srba se smanjio na 201.631 2001. godine. To bi značilo da su oko 370000 Srba postali izbjeglice, te da su svoje novo prebivalište potražili ponajviše u Srbiji i Crnoj Gori (330000) i Bosni i Hercegovini (40000), a u manjoj mjeri u drugim zemljama. Etnički Srbi čine 125450³ od ukupno 345920 povratnika registriranih u Hrvatskoj nakon 1995. godine (do 2008.). Većina srpskih izbjeglica još se nije vratila, a samo polovina prijavljenih srpskih povratnika ostalo je živjeti u Hrvatskoj. U 2005. godini 180000 Srba bilo je raseljeno na području Srbije i Crne Gore te

¹ Program povratka i zbrinjavanja prognanika, izbjeglica i raseljenih lica, Zagreb 14. lipnja 1998.

² Program povratka i zbrinjavanja prognanika, izbjeglica i raseljenih lica, Zagreb 14. lipnja 1998.

³ Od toga ih je 92556 se vratilo iz Srbije, 9358 iz Bosne i Hercegovine i 23536 interno raseljenih iz hrvatskog Podunavlja. (Lj. Mikić, *Republika Hrvatska: Izbjegli i raseljeni bivši nositelji stanarskih prava – Osvrt na pristup stečenim pravima i stambeno zbrinjavanje manjinskih povratnika u 2008.*, Vukovar 2008., 2).

Bosne i Hercegovine, a od toga ih je 128000 zadržalo izbjeglički status.⁴ Povratak u Hrvatsku Srbima koji su do 2005. godine ostali u inozemstvu uglavnom nije bio interesantan zbog neodrživog ekonomskog statusa i zbog neriješenog stambenog pitanja.⁵ Podatak da od 19300 privremeno zaposjednutih privatnih stambenih jedinica još svega 107 njih 2005. godine nisu bile vraćene njihovim vlasnicima Srbima, pokazuje visoku stopu ažurnosti u rješavanju toga pitanja.⁶ Međutim, velik je broj Srba zbog navedenih razloga odlučio ostati u Srbiji i drugim zemljama, pa je značajan broj stambenih jedinica prešao u vlasništvo osoba koje su se naselile na hrvatskom teritoriju nakon 1995. godine iz Bosne i Hercegovine, s Kosova ili koje su doselile iz drugih gradova i naselja Hrvatske na područja u kojima su nekada Srbi predstavljali većinsko stanovništvo.

Iako je privatna imovina ažurno rješavana, problem se javio kod imovine koja je prije posljednjeg rata bila u društvenom vlasništvu, a čiji su korisnici bili raseljeni Srbi. Naime, kod takve imovine Srbi su u potpunosti izgubili svoja stanarska prava, i ta je imovina dodijeljena Hrvatima koji su se naselili u zone u kojima su Srbi prije 1995. predstavljali relativnu ili apsolutnu većinu. Izbjegli i raseljenim Srbima, bivšim nositeljima stanarskih prava, ona su ukinuta na dva načina: u sudskim postupcima za otkaz stanarskog prava zbog nekorištenja stanova u razdoblju duljem od 6 mjeseci, u velikoj mjeri donošenjem presuda u odsustvu i bez znanja korisnika, ili po sili zakona jer se korisnici nisu vratili u roku od 90 dana od stupanja na snagu *Zakona o davanju u najam stanova na oslobođenom teritoriju* 27. rujna 1995. Na prvi način su u najvećem broju slučajeva stanarska prava ukidana na područjima koja su za vrijeme sukoba bila pod kontrolom hrvatskih vlasti (dakle između 1991. i 1995. godine), a na drugi način u većem broju slučajeva na područjima koja su do 1995. bila pod kontrolom hrvatskih Srba (nakon 1995. godine). Broj slučajeva otkazivanja stanarskih prava procjenjuje se na oko 30000, od čega 23700 na područjima koja su bila pod kontrolom hrvatskih vlasti tijekom čitavog rata⁷, odnosno 6300 na području koje su kontrolirale vlasti tzv. SAO Krajine čime je pogođeno oko 100000 osoba.⁸

⁴ Misija OESS-a u Hrvatskoj, Izvješće o povratku izbjeglica u Hrvatsku i statusu provedbe sarajevske Ministarske deklaracije iz siječnja 2005. o povratku izbjeglica, 29. srpnja 2005.

⁵ Neriješeno stambeno pitanje odnosilo se na privremeno zauzetu privatnu imovinu, ali, logično, i na imovinu koja je u nekim područjima (kao npr. u sjevernoj Dalmaciji) bila uništena i oko 60%. Procjene o uništenim kućama kreću se od 20000 do 26000 kuća. Sve do 2002. godine obnove porušenih srpskih kuća gotovo i nije bilo, a od te godine obnova postaje opsežna i njome je obuhvaćeno oko 20000 objekata koji su završeni do 2007. godine. Godine 2007. bilo je još oko 12000 podnositelja koji su se žalili na negativna rješenja za obnovu, a izuzetno je bilo mnogo onih koji nisu podnijeli zahtjeve za obnovu. (M. Pupovac, S. Milošević, *Srbi u Hrvatskoj 2007.*, Zagreb 2007., 6-7). Početkom 2010. godine bilo je još 7200 neriješenih predmeta u postupcima radi obnove kuća. (www.vreme.com) Srbima povratnicima država strogo kontrolira da li kontinuirano borave u kući koju je obnovila država, pa tako državno odvjetništvo šalje vlasnicima obnovljenih kuća, za koje je konstatiralo da ne kontinuirano koriste predmetne obnovljene kuće, nagodbu za povrat sredstava za obnovu zajedno sa nacrtom tužbe za utuženje vlasnika ako predmetna sredstva ne vrati državi. (www.okucani.razvoj-zajednice.net).

⁶ Podatak je preuzet iz Lj. Mikić, *Mikrostudija – Hrvatska: izazovi održivom povratku izbjeglih građana srpske nacionalnosti; Izvještaj Centra za mir, pravne savjete i psihosocijalnu pomoć Vukovar– Manjine u Hrvatskoj*, Vukovar 2003. Godine 2007. bilo je još svega 20 zauzetih kuća te se vodio 71 sudski postupak protiv onih koji se oglašuju na zahtjev države da vrate imovinu. (M. Pupovac, S. Milošević, *Srbi u Hrvatskoj 2007.*, Zagreb 2007., 6). Problem je što je jedan dio privremenih korisnika srpske imovine ulagao u tu imovinu svoja sredstva, pa se na hrvatskim sudovima vodi niz sudskih postupaka u kojima su privremeni korisnici tužili vlasnike nekretnina tražeći povrat sredstava koje su uložili u nekretnine.

⁷ Samo je 4425 molbi bilo upućeno za stambeno zbrinjavanje izvan područja od posebne državne skrbi, što pokazuje da je relativno malen broj Srba bio zainteresiran za ponuđeni model rješavanja stambenog pitanja. Od 3708 zahtjeva za stambeno zbrinjavanje izvan područja od posebne državne skrbi 1686 ih je riješeno pozitivno, dok ih je 2022 riješeno negativno. (www.okucani.razvoj-zajednice.net).

⁸ Statistički podaci preuzeti su iz: Lj. Mikić, *Mikrostudija – Hrvatska: izazovi održivom povratku izbjeglih građana srpske nacionalnosti; Izvještaj Centra za mir, pravne savjete i psihosocijalnu pomoć Vukovar– Manjine u Hrvatskoj*, Vukovar 2003; Lj. Mikić, *Republika Hrvatska: Izbjegli i raseljeni bivši nositelji stanarskih prava – Osvrt na pristup stečenim pravima i stambeno zbrinjavanje manjinskih povratnika u 2008.*, Vukovar 2008.

Dakle, probleme onih koji su ostali bez stanova možemo u osnovi svesti u dvije kategorije:

- a) oni koji su ostali bez stana u vrijeme rata na teritoriju koji je bio pod kontrolom hrvatskih vlasti;
- b) oni koji su ostali bez stanova i kuća nakon 1995. godine na teritoriji koju su oslobodile hrvatske snage.

Na teritoriju Republike Hrvatske i u jednom i u drugom slučaju radi se o osobama koje su po nacionalnosti Srbi. Dakako da su njihove životne priče protkane pričama Hrvata iz Bosne i Hercegovine, Hrvata iz Vojvodine i Hrvata Janjevaca s Kosova koji su ponajčešće bili privremeni korisnici srpske imovine, ali i pričama Hrvata iz drugih krajeva Hrvatske koji su doselili u predjele koje su nekada nastanjivali Srbi.

Zakonodavni okvir i primjeri

a) oni koji su ostali bez stana u vrijeme rata na teritoriju koji je bio pod kontrolom hrvatskih vlasti

Prisilne deložacije iz stanova ili okupiranje praznih stanova koji su bili društveno vlasništvo predano na korištenje pojedincima bila je praksa tijekom posljednjeg rata. Problematika stanarskog prava regulirana je *Zakonom o stambenim odnosima*⁹ koji je nakon osamostaljenja Republike Hrvatske bio predmetom različitih tumačenja njegovih odredbi te uzrokom velikog broja nezakonitih deložacija koja predstavljaju ozbiljna kršenja ljudskih prava. Najveći broj deložacija dogodio se u stanovima bivše JNA koji su u listopadu 1991. prešli u vlasništvo Republike Hrvatske¹⁰ (Uredba o preuzimanju sredstava JNA i SSNO na teritoriju Republike Hrvatske)¹¹ U to vrijeme, za prijenose stanarskih prava za odobrenje zamjene stanova bila je nadležna Vlada Republike Hrvatske. Ministarstvo obrane Republike Hrvatske već u siječnju, veljači i ožujku 1992. pokreće zahtjeve za iseljenje osoba iz preuzetih stanova, iako će pravo upravljanja tim stambenim fondom dobiti tek u rujnu iste godine. Da bi se shvatilo *Zakon o stambenim odnosima* potrebno je citirati odredbu njegovog 94. članka:

Ako netko useli u stan bez pravomoćne odluke, o davanju stana na korištenje ili koje druge valjane pravne osnove, stambeni će organ, na zahtjev zainteresirane osobe ili po službenoj dužnosti, rješenjem narediti iseljenje. Stambeni organ dužan je bez odlaganja provesti postupak i donijeti rješenje najkasnije u roku od 15 dana. Žalba protiv ovog rješenja ne

⁹ NN 51/1985, 42/1986, 22/1992

¹⁰ Najveći dio tih deložacija dogodio se, prema pisanju Koalicije za pravne usluge, bez prisutnosti tuženika. Koalicija za pravne usluge tvrdi da je čak 99% slučajeva vođeno bez prisutnosti tuženika. (*Okolnosti i posljedice ukidanja stanarskih prava*, priopćenje za medije, prosinac 2000.) U Hrvatskoj je bilo oko 38000 stanova bivše federalne armije. U njima su živjeli pripadnici te vojske, njihove obitelji, ali, u vrlo malom postotku, i obitelji koje s bivšom JNA nisu imale nikakve veze. Odlaskom nekadašnje Jugoslavenske narodne armije otišli su i brojni stanari iz vojnih stanova, pa su u njih uselili legalno ili ilegalno, pripadnici Hrvatske vojske, policije, pripadnici njihovih obitelji, izbjeglice i prognanici. Od početka rata, a posebno od 1992. godine, počelo je i provaljivanje u ostale stanove, protjerujući iz njih dotadašnje stanare i pljačkajući njihove stvari. Nerijetko ne bi dopustili bivšem stanaru da iznese iz stana ni najosnovnije odjevne predmete, maramice, fotografije i slično. Do lipnja 1994. samo je u Splitu bilo prijavljeno vlastima 230 takvih nasilnih deložacija. Iako su žrtve isključivo civili, civilna policija proglasila se nenadležnom jer se njezini pripadnici plaše vojske. Na temelju uzorka 50 osoba izbačenih iz svojih stanova u Splitu koje su se za pomoć obratile Dalmatinskom komitetu, u 90% slučajeva iz stanova su izbacivani Srbi ili Hrvatice udane za Srbe: Iz stanova je izbačen i jedan manji broj Hrvata koji su u nekoj vezi bili s JNA ili osobama iz Srbije. U 80% slučajeva vojnici su opljačkali stanove iz kojih su prethodno izbacili stanare, a u 8% slučajeva opljačkali su sve iz stana. U nekoliko slučajeva natjerali su bivše stanare da im prodaju sve iz stana za nerealno nisku cijenu. U 98% slučajeva Vojna policija bila je nekorektna, nije skrivala simpatije za provalnike, a stanare je omalovažavala i vrijeđala. (ASH, Fond Dalmatinski komitet, Izvještaj Dalmatinskog komiteta za lipanj 1994.)

¹¹ NN 52/1991

*zadržava izvršenje rješenja. Prvostepeno rješenje dostavit će se i nadležnom tužiocu radi utvrđivanja uvjeta za pokretanje krivičnog postupka.*¹²

Temeljem ovog članka, upravni organi mogu provoditi deložacije samo kod osoba koje žive u stanovima bez pravne osnove, a u svim ostalim slučajevima nadležan je sud. Praksa je bila sasvim drugačija, jer je Ministarstvo obrane preko svojih Stambenih komisija preuzelo administriranje i odlučivanje o privremenom korištenju stanova bivše JNA i SSNO kršeći *Zakon o privremenom korištenju stanova*¹³ kojim se htjelo odgovarajuće smjestiti prognane i izbjegle osobe, kao i osoblje Hrvatske vojske i njihovih obitelji. U zakonu stoji da se mogu davati samo:

- *prazni stanovi gdje nije bilo stečeno pravo korištenja, ili ugovor o najmu nije bio potpisan, ili je dokinut;*
- *prazni stanovi gdje je pravo korištenja stečeno, ali gdje se utvrdilo da se stanar i članovi kućanstva iz stana odnijeli pokućstvo i napustili ga, ili gdje je moguće ustanoviti da su stanari stan napustili trajno.*

Značajna je pogrešna primjena članka 99. *Zakona o stambenim odnosima* da osoba može izgubiti pravo korištenja stana ako se ustanovi da su ona ili članovi njene obitelji prestali stan koristiti u periodu duljem od šest mjeseci.¹⁴ Ova odredba ne pogađa osobe na liječenju u bolnici, osobe koje služe vojsku ili osobe s drugim opravdanim razlozima. Ona se također ne odnosi na privremeno zaposlene ili na studiju u inozemstvu.

Prema izmjenama istog zakona od 17. travnja 1992, svoje pravo na stan bivše JNA mogu izgubiti i osobe koje su sudjelovale, ili još sudjeluju u bilo kakvom činu neprijateljstva prema Hrvatskoj (članak 102).¹⁵ Prema tom zakonu, o obustavi prava može odlučiti jedino sud, koji će također odlučiti i o pravima članova obitelji da stan nastave koristiti.

*Zakonom o prodaji stanova na kojima postoji stanarsko pravo*¹⁶ regulirana je pretvorba stanarskog prava u vlasničko pravo. Međutim, Zastupnički dom Sabora donio je 27. srpnja 1995. godine *Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o prodaji stanova na kojima postoji stanarsko pravo*¹⁷ kojim je u hrvatsko zakonodavstvo uvedena kategorija građana drugog reda i time ozakonio mogućnost da se bilo koja skupina građana stavi u nepravedan položaj. Kršenje ljudskih prava posebno je naglašeno u *Odluci o prodaji stanova u vlasništvu Republike Hrvatske kojima upravlja Ministarstvo obrane* iz 1996.¹⁸ Naime, u točki II. stavak 1. Odluke navodi se:

Stanove iz točke 1. ove Odluke Ministarstvo obrane prodat će osobama koje su u te stanove uselile u razdoblju od 24. srpnja 1991. godine do donošenja ove Odluke, na temelju zamjene stanova (ugovora o zamjeni ili faktičke zamjene), iz republika bivše Jugoslavije i stanuju u tim stanovima neprekidno do dana donošenja ove Odluke:

- *ako je osoba pripadnik hrvatskog naroda i ima hrvatsko državljanstvo;*
- *ako osoba dokaže da ima stanarsko pravo ili pravo vlasništva na stanu iz kojeg je iselila;*

– *ako se ne radi o osobi iz članka 50a stavka 3. Zakona o prodaji stanova na kojima postoji stanarsko pravo.*

¹² NN 51/1985

¹³ NN 66/1991

¹⁴ Prema Koaliciji za pravne usluge, sudovi su se pozvali na članak 99. u 14752 slučajeva. (Human Right Watch, vol. 15, no. 5 (D), *Hrvatska – prekršena obećanja: Prepreke povratku izbjeglica u Hrvatsku*, Zagreb 2003, 30.)

¹⁵ NN 22/1992.

¹⁶ NN 43/1992, 69/1992, 25/1993, 48/1993, 2/1994, 44/1994

¹⁷ NN 58/1995

¹⁸ NN 24/1996

Ovom točkom Odluke najgrublje su prekršena ljudska prava i temeljne slobode građana Republike Hrvatske zajamčene Ustavom RH, jer se pravo na vlasništvo uvjetuje osim hrvatskim državljanstvom i nacionalnom pripadnošću.

U postupku otkazivanja stanarskih prava povrijeđena su ljudska prava jer su presude donošene u odsustvu čime je onemogućeno pravedno suđenje, jer su nositelji stanarskih prava ostali bez mogućnosti na žalbu i jer su stanarska prava oduzimana isključivo pripadnicima jedne nacionalne manjine.¹⁹

Zanimljiv je statistički pregled koliko se vodilo predmeta u svezi s prestankom stanarskog prava između 1991. i 1998. godine kod nadležnih sudova.²⁰

Općinski sud	Broj ukupno primljenih predmeta između 1991. i 1998.	Broj ukupno donijetih odluka od 1991. do kraja 1998.	Odluke po članku 99 ZOS-a	Odluke po članku 102a ZOS-a	Odluke po drugom pravnom osnovu	Postupci u tijeku	Broj predmeta za ponavljanje postupka	Broj odluka donijetih in absentia	Primjedba
Bjelovar	178	178	131	32	15	1	1	147	
Daruvar	155	150	150	-	-	5	7	-	
Garešnica	4	4	4	-	-	-	-	-	
Grubišno Polje	63	53	44	1	8	-	1	53	
Čakovec	21	21	16	-	5	-	-	-	
Dubrovnik	299	299	294	5	-	-	-	-	
Korčula	54	53	53	-	-	1	-	-	
Ploče	103	96	95	1	-	7	1	-	
Gospić	435	434	434	-	-	1	5	-	
Otočac	137	124	122	2	-	13	2	-	
Karlovac	1880	1834	1826	8	-	46	102	-	
Koprivnica	88	74	73	1	14	-	-	-	
Đurđevac	11	8	-	5	3	5	-	-	
Križevci	83	78	78	-	-	2	3	-	
Beli Manastir	145	5	5	-	-	140	-	-	Predmeti su zaprimani od 10 mj. 1998.
Donji Miholjac	20	20	12	8	-	-	-	-	
Đakovo	77	76	-	-	76	1	2	-	Riješeni predmeti nisu prikazani po pravnom osnovu
Našice	35	35	30	-	5	-	-	-	
Osijek	2812	2766	2766	-	-	46	-	-	
Valpovo	53	53	53	-	-	-	2	53	
Pakrac	414	372	372	-	-	42	33	-	
Požega	134	128	78	-	51	5	3	50	

¹⁹ A. Gorkić, *Stanarsko pravo kao vlasničko pravo*, Beograd 2001, 22.

²⁰ Arhiv Srba u Hrvatskoj, Fond Dalmatinski komitet, Organizacija za europsku sigurnost, dopis Helmutu Rauu, Ministarstva pravosuđa Republike Hrvatske od 16. travnja 1999.

Buje	57	57	-	1	56	-	-	-	
Buzet	5	3	-	-	-	3	2	-	
Pazin	21	21	-	1	20	-	-	15	
Poreč	13	13	13	-	-	-	-	-	
Pula	742	702	-	-	702	40	-	-	Predmeti nisu razvrstani po pravnom osnovu
Rovinj	32	32	32	-	-	-	-	-	
Delnice	57	53	-	2	51	4	-	-	
Mali Lošinj	52	49	47	2	-	3	-	-	
Crikvenica	2	2	-	-	2	-	-	-	
Krk	4	4	-	-	4	-	-	-	
Opatija	20	20	13	-	7	-	-	-	
Rab	1	1	-	-	1	-	-	-	
Rijeka	748	549	540	9	-	199	4	-	
Vrbovsko	8	8	8	-	-	-	-	-	
Dvor	1	1	1	-	-	-	-	-	
Glina	30	25	25	-	-	5	-	-	
Gvozd	123	123	123	-	-	-	4	-	
Hrvatska Kostajnica	7	6	5	-	1	1	-	-	
Kutina	59	59	34	6	19	-	-	-	
Novska	54	53	53	-	-	1	-	-	
Sisak	1239	1239	1239	-	-	-	41	-	
Slavonski Brod	421	398	-	-	398	23	-	95	
Nova Gradiška	189	177	177	-	-	12	6	127	
Makarska	13	11	10	1	-	2	-	-	
Sinj	64	62	55	6	1	2	2	-	
Omiš	2	-	-	-	-	2	2	-	
Supetar	7	7	-	-	7	-	-	-	
Stari Grad	1	1	1	-	-	-	-	-	
Drniš	53	50	27	-	23	3	-	-	
Knin	290	260	260	-	-	30	-	30	
Šibenik	278	268	-	-	268	10	-	-	Riješeni predmeti nisu razvrstani po pravnom osnovu
Varaždin	174	174	155	6	13	-	-	-	
Orahovica	23	20	6	-	14	3	-	18	
Slatina	222	222	219	-	3	-	8	-	
Virovitica	111	111	104	2	-	5	3	100	
Vinkovci	456	456	-	-	456	-	32	-	Odluke nisu razvrstane po pravnom osnovu
Županja	43	43	37	-	6	-	1	4	
Zagreb		4478							
Zadar		1762							

Primjeri

Primjer K. B.: Srпкиnja iz Zadra slikovito pojašnjava u kakvom su se položaju našli oni koji nisu koristili stan dulje vrijeme. Općinski sud u Zadru otkazao je K. B. stanarsko pravo. Naime, K. B. je nekoliko mjeseci, u vrijeme najtežih dana napada na Zadar, boravila kod kćeri u Rimu. K. B. se u Rimu razboljela, a potom je zbog liječenja produžila svoj boravak u Italiji. Dakako da se K. B. u Zadar nije vraćala i zbog ratnog stanja te je od suda 1994. tražila da bude tretirana kao izbjeglica. U to vrijeme se u stan uselila izbjeglička obitelj M.F. iz Crnog, o čemu K. B. nije imala nikakvih saznanja. K. B. stan nije koristila 11 mjeseci (između srpnja 1991. i svibnja 1992. godine). Općinski sud u Zadru inzistirao je na činjenici da je K. B. mogla doći u Zadar unatoč svojim zdravstvenim problemima te da joj se na temelju članka 99 Zakona o stambenim odnosima otkazuje stanarsko pravo.²¹

M. S., Srbin, karlovački prosvjetni radnik, invalid rada i civilna žrtva Drugog svjetskog rata, napustio je nakratko svoj stan radi odlaska na liječenje pretkraj 1991. godine. Poslije smrti supruge, neposredno prije Nove Godine 1992., stan je ostao nekoliko dana prazan, i u nj se u siječnju useljavaju uniformirana lica. Stan je potom temeljito opljačkan, a nestala je i sva medicinska dokumentacija. Brava je promijenjena, a na vratima je napisano MUP. M. S.-u je onemogućen povratak u stan, a izložen je prijetnjama i zlostavljanju.²²

Jedan od najočitijih primjera masovnih deložacija iz vojnih stanova su deložacije iz stanova zaposlenih u Vojnoj bolnici u Zagrebu. Naime, ovlaštene predstavnici JNA i Vlade Republike Hrvatske sklopili su 9. prosinca 1991. *Sporazum o privremenom ustupanju Vojne bolnice u Zagrebu*. U članku 8. tog *Sporazuma* radnicima Vojne bolnice garantira se osobna sigurnost, nepovredivost privatnog vlasništva i neometano korištenje stanova koji su im dodijeljeni kao nosiocima stanarskog prava. Unatoč navedenim odredbama došlo je do masovnih deložacija iz vojnih stanova primjenom članka 94. *Zakona o stambenim odnosima* (dakle bez sudskog procesa), a nakon proglašenja toga članka nevažećim, pokretni su sudski postupci za otkaz stanova. Iako je sud ponekad odlučio da se vrata stanovi prvotnim vlasnicima koji su iz njih izbačeni, sudske odluke nisu bile poštivane.²³

Neki su bez stana ostali preko noći. S. B., Srbin, iz Zagreba, imao je stan u centru. Skupštini općine Zagreb prijavio je kako su mu u stan uselile nepoznate osobe. »Prijavljujem Vam da su u petak dana 17. 5. (1992). nepoznate osobe uselile u moj stan u Martičevoj ulici. Prije toga rođaku, studenticu, kojoj sam dozvolio korištenje stana za vrijeme moje privremene odsutnosti, osobe koje su se predstavile kao službenici Skupštine općine prisilile su da preda ključ pod prijetnjom odvođenja u policiju. Stigavši s puta odmah sam se uputio u policijsku stanicu Medveščak od kuda su me uputili u Skupštinu općine, no kako je bilo oko 15 sati nisam tamo zatekao osobu na koju su me uputili. Napominjem da mi osobe koje su na silu zauzele moj stan nisu htjele otvoriti vrata te smo tako supruga i ja od petka u nemogućnosti da se presvučemo, da zadovoljimo svoje higijenske potrebe te smo se za spavanje morali snalaziti na razne neprikladne načine. Napominjem da smo u poodmakloj životnoj dobi.«²⁴

²¹ ASH, Fond Dalmatinski komitet, slučaj K.B.

²² ASH, Fond SNV, kutija 1, inv. br. 4, SDF-izvješčaj o kršenjima ljudskih i nacionalnih prava Srba u Hrvatskoj 1991. – 1995, 15.

²³ ASH, Fond SNV, *Pregled zakonskih odredaba koje su bile primjenjivane kao osnova za otkazivanje stanarskih prava njihovim nositeljima u razdoblju od 1991. do 1997. godine.*

²⁴ ASH, Fond SNV, inv. br. 849.

Primjer N. Z. iz Osijeka pokazuje kako su iz stanova bili izbacivani bivši pripadnici JNA. N. Z., Srbin, bivši oficir JNA, koji je sa svojom ženom živio u stanu u Osijeku od 1976., primao je mirovinu kao invalid veteran. N. Z. je 1992. počeo primati prijeteće pozive kojima se obitelji naređivalo da napuste stan. U domu N. Z. počeli su se ubrzo pojavljivati časnici Vojne policije, ponekad kasno noću, naređujući obitelji da se iseli. Kasno noću 20. travnja 1992. u stan su provalila šestorica časnika Vojne policije i naredila obitelji N. Z.-a da se iseli iz stana u roku od 24 sata. N. Z. je potom nazvao P. K., predsjednika osječke Stambene komisije a, istovremeno, i predsjednika osječkog suda koji mu je odgovorio da je iseljenje N. Z.-a naredio osobno. Trojica naoružanih časnika Vojne policije potom su izbacili iz stana čitavu obitelj N. Z.-a i na stanu promijenili brave. Obitelj N. Z. je od tada četiri mjeseca živjela u podrumu zgrade bezuspješno pišući molbe, a potom su napustili Hrvatsku i preselili rodbini u Vojvodinu.²⁵

Prema informacijama koje je IHF prikupila Stambena komisija u Osijeku popisala je 1084 stana bivše JNA. Prema komisiji, 612 od njih ostavile su osobe koje su napustile grad da bi se borile za srpske snage. Predsjednik Stambene komisije i predsjednik osječkog suda u iskazu International Helsinki Federation kazao je da prioritet u dodjeljivanju stanova bivše JNA imaju djeca i udovice palih hrvatskih boraca, pa potom invalidi, vojnici, prognane osobe i izbjeglice.²⁶

Primjer S. M. pokazuje kako su iz stanova izbacivane i žene s djecom te kako su se prilikom deložacija događali i fizički obračuni. S. M. je sa svoje dvije kćeri živjela u Splitu u stanu bivše JNA. U stan su joj 2. siječnja 1994. oko 11:00 ušli na silu pripadnici Hrvatske vojske pokušavajući useliti udovicu i njezino dvoje djece. Oko 12:30 u stan je došao T. M., vodeći član Dalmatinskog odbora za prava čovjeka. Nakon toga je u stan ušao i susjed, invalid, koji je stao udarati štapom S. M. i T. M. Aktivist T. M. je potom izbačen od djelatnika Vojne policije iz stana. Nakon fizičkih napada na njih, S.M. i T. M. odvedeni su u vojarnu Lora, gdje ih je saslušavao B., šef Vojne policije u Splitu. B. je tijekom ispitivanja dobio poziv kojim je obaviješten da S. M. može ostati u stanu. Odmah nakon puštanja iz Lore S. M. i T. M. otišli su do stana. Vrata stana otvorila je žena obučena u crnu uniformu koja je počela vikati »ovaj stan je sada ustašin stan«.²⁷

b) Oni koji su ostali bez stanova i kuća nakon 1995. godine na teritoriji koju su oslobodile hrvatske snage

Društvena imovina

Nakon akcija Oluja i Bljesak na oslobođenom teritoriju sva imovina srpskih izbjeglica je sekestrirana, a oni su tretirani kao optanti. Nektretine na području koje su kontrolirale srpske snage do akcija Bljesak i Oluja treba podijeliti na privatne i društvene. Društvenog vlasništva na području bivše tzv. SAO Krajine bilo je znatno manje od privatne imovine.

Uz one koji su izgubili stanarska prava u sudskim postupcima, tisuće stanarskih prava prestalo je postojati putem *Zakona o davanju u najam stanova na oslobođenom teritoriju* usvojenog 27. rujna 1995.²⁸ Zakon je odredio da će stanarska prava, na područjima koja su držali Srbi iz

²⁵ ASH, Fond Dalmatinski komitet, Iznudeno- protuzakonite se deložacije u Hrvatskoj nekažnjeno nastavljaju, ožujak 1994.

²⁶ ASH, Fond Dalmatinski komitet, Iznudeno- protuzakonite se deložacije u Hrvatskoj nekažnjeno nastavljaju, ožujak 1994.

²⁷ ASH, Fond Dalmatinski komitet, Iznudeno- protuzakonite se deložacije u Hrvatskoj nekažnjeno nastavljaju, ožujak 1994.

²⁸ NN 73/95.

bivše SAO Krajine, biti ukinuta ukoliko se stanari ne vrate u stanove u roku od 90 dana od stupanja Zakona na snagu. Srpski izbjeglice nisu se vratili u tome roku u stanove strahujući s pravom za vlastite živote. Za razliku od njih Hrvati su se u tome periodu uglavnom vratili u svoje stanove koji su se četiri godine nalazili pod kontrolom srpskih vlasti.

Republika Hrvatska gotovo cijelo desetljeće nije priznavala svojim izbjeglim građanima izgubljeno stanarsko pravo. Iako je stanarsko pravo priznato i *Sporazumom o sukcesiji*, pod pritiskom međunarodne zajednice, samih izbjeglica, nevladinih organizacija i predstavnika Srba, hrvatska Vlada je pristala na djelomično rješenje – prihvatila je da kroz *Program stambenog zbrinjavanja* osigura alternativni smještaj bivšim nosiocima stanarskog prava. Zato je 2004. godine otvorila rok za podnošenje zahtjeva za stambeno zbrinjavanje, u kojem je 4500 izbjeglica izvan Područja od posebne državne skrbi i 4000 izbjeglica unutar Područja od posebne državne skrbi podnijelo zahtjeve za stambeno zbrinjavanje. Vlada se obavezala do kraja 2007. predati 400 stanova izvan Područja od posebne državne skrbi, a svake sljedeće, do 2011., po 1000. Unutar Područja od posebne državne skrbi, do kraja 2007, pored 1000 već riješenih, trebalo je uraditi još 1000, a u sljedeće dvije godine preostalih 2000 slučajeva.²⁹ Na Područjima od posebne državne skrbi Srbima je u konačnici omogućeno prema vladinoj *Odluci o otkupu stanova u državnom vlasništvu* od 2. rujna 2010. godine da otkupe stanove u kojima su trenutačno stambeno zbrinuti³⁰, dok su Hrvati iz Bosne i Hrvati iz ostalog dijela Hrvatske darovnicama dobili stanove uz uvjet da iste ne mogu prodati ili otuđiti u sljedećih deset godina. Pravo na darovanje također nemaju niti pripadnici hrvatske nacionalnosti i drugih manjina koji su izbjegli s područja Republike Srbije, kao i povratnici koji se nalaze izvan područja od posebne državne skrbi. Na taj je način prekršen član 16. Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina i član 4. stavka 5. *Ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina* kojima se zabranjuje da se mijenja omjer među stanovništvom na područjima nastanjenima osobama koje pripadaju nacionalnim manjinama, a koje su usmjerene na otežavanje ostvarivanja ili ograničavanje prava i sloboda propisanih Ustavnim zakonom i posebnim zakonima.³¹

Privatna imovina

Na teritoriji nekadašnje tzv. SAO Krajine i privatna je imovina nakon akcija Oluja i Bljesak privremeno prisvajana od strane državnih vlasti. Zakon o vlasništvu i drugim stvarnim pravima propisuje da pravo vlasništva ovlašćuje vlasnika da slobodno raspolaze svojim vlasništvom i koristima od tog vlasništva, te da može svakog drugog od tog isključiti. Navedene ustavne i zakonske odredbe nisu poštivane prije svega u *Zakonu o privremenom preuzimanju i upravljanju određenom imovinom*, kao i u nizu zakona koji se odnose na ostvarivanje imovinskih i drugih stvarnih prava. Tim zakonom privremeno je onemogućeno vlasnicima nekretnina da posjeduju, odnosno da stanuju u svojoj kući ili stanu. Posjed nad imovinom srpskih izbjeglica i prognanika preuzele su općine i gradovi na čijem se području nalazila imovina, odnosno imali su je pravo dati u posjed drugim osobama. U Hrvatskoj nije bio prihvaćeno kao u BIH pravo na bezuvjetni individualni povratak, već je primjenjivan princip da je pravo privremenog korisnika ispred prava vlasnika. *Program povratka* koji je donio Sabor Republike Hrvatske 26. lipnja 1998. je također protuustavno oduzeo izbjeglim i prognanim Srbima pravo na pokretanje sudskih procesa, te je brigu o njihovom privatnom vlasništvu prebacio na stambene komisije. Naime, prema točki 9. *Programa povratka* samo

²⁹ M. Pupovac, S. Milošević, *Srbi u Hrvatskoj 2007*, Zagreb 2007, 8.

³⁰ Ovdje se radi doslovno od kupovanju stanova budući da je cijena kvadrata u takvim stanovima između 400 i 800 eura. Dodatno opterećenje za Srbe povratnike jest obaveza, da u predmetnom stanu ne smiju izbivati duže od šest mjeseci. (www.okucani.razvoj-zajednice.net.)

³¹ R. Bubalo, »Usporedna analiza mehanizama za imovinsku restituciju za rasejena lica u regionu« u: *Konferencija: Stambena i imovinska restitucija za interno raseljena lica: kako dalje?*, Beograd 28-29. listopada 2009.,

članovi Stambene komisije mogu podnijeti tužbu za iseljenje nadležnom općinskom sudu u slučaju da privremeni korisnik ne oslobodi imovinu u naznačenom roku. Te su diskriminirajuće točke *Programa povratka* ukinute usvajanjem *Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o područjima od posebne državne skrbi*³². Država se također i *Zakonom o obaveznim odnosima* oslobodila odgovornosti za nadoknadu štete nastale uslijed terorističkih akata, a svi sudski postupci za nadoknadu štete, pokrenuti prije ove zakonske izmjene, obustavljeni su. Istom zakonskom izmjenom utvrđeno je da će se donijeti poseban propis kojim će se urediti odgovornost za tako nastale štete. Uz navedene zakone, donesen je i *Zakon o obnovi* i *Zakon o područjima od posebne državne skrbi*. *Zakon o područjima od posebne državne skrbi* omogućio je tadašnjim vlastima kolonizaciju Hrvata iz Bosne, drugih dijelova Hrvatske i trećih zemalja na područja u kojima su do prije 1995. živjeli Srbi u relativnoj ili apsolutnoj većini. Posebno je nepravedan bio *Program stambenog zbrinjavanja*. *Program stambenog zbrinjavanja* omogućio je da državljani BIH hrvatske nacionalnosti dobiju uz imovinu koju posjeduju u Bosni i Hercegovini i imovinu hrvatskih građana srpske nacionalnosti, dok građani srpske nacionalnosti nemaju tu mogućnost. Novi *Zakon o područjima od posebne državne skrbi* iz srpnja 2008. propisao je da će se postupci za povrat privremeno preuzete imovine i naknade za pretrpljenu štetu zbog korištenja imovine dovršiti po odredbama dotad važećeg *Zakona o područjima od posebne državne skrbi*. Obzirom da taj zakon sadrži princip da je pravo privremenog korisnika ispred prava vlasnika za zaključiti je da se taj princip i danas primjenjuje u Hrvatskoj.³³

U Hrvatskoj je prema podacima hrvatskih vlasti, bilo evidentirano ukupno 19280 slučajeva davanja, odlukama državnih organa, stambenih jedinica u privatnom vlasništvu na privremeno korištenje drugim osobama. Međutim, unutar ove brojke ne nalaze se nasilno zauzeti objekti od strane trećih osoba niti objekti za koje njihovi vlasnici nikada nisu zatražili povrat.³⁴

Srpski povratnici prolazili su vrlo kompliciran postupak kada su se željeli useliti u svoju nekretninu. Prilikom povratka izbjeglica i raseljenih osoba u Hrvatsku vlasnik nekretnine prvo je trebao podnijeti zahtjev Vladi uredu za prognanike i izbjeglice za povratak u mjesto ranijeg prebivališta na svoju imovinu. Vladin ured za prognanike i izbjeglice dužan je osigurati vlasniku privremeni smještaj ukoliko je imovina oštećena, uništena ili zauzeta od drugog korisnika. Korisniku imovine (dakle ne vlasniku) treba se osigurati trajni smještaj ili povratkom u vlastiti dom (ukoliko je njegov dom dostupan i useljiv), smještajem u drugu obiteljsku kuću ili stan koji je za tu namjenu kupila ili dodijelila zajam za kupnju Agencija za posredovanje nekretninama (APN), smještajem u slobodan i raspoloživ stan u državnom vlasništvu (davanjem u najam) ili izgradnjom obiteljske kuće ili stana na područjima od posebne državne skrbi.³⁵ Vlasnik imovine može ostvarivati pravo na posjed u upravnom ili sudskom postupku podnošenjem odgovarajućeg zahtjeva, odnosno tužbe. Korisnik imovine pod privremenom upravom Republike Hrvatske koji je u posjedu i koristi tu imovinu na temelju rješenja nadležne komisije, nije dužan odmah iseliti se i predati mu u posjed imovinu,

³² NN 44/96.

³³ R. Bubalo, »Usporedna analiza mehanizama za imovinsku restituciju za raseljena lica u regionu« u: *Konferencija: Stambena i imovinska restitucija za interno raseljena lica: kako dalje?*, Beograd 28-29. listopada 2009., 9.

³⁴ R. Bubalo, »Usporedna analiza mehanizama za imovinsku restituciju za raseljena lica u regionu« u: *Konferencija: Stambena i imovinska restitucija za interno raseljena lica: kako dalje?*, Beograd 28-29. listopada 2009., 10.

³⁵ Međutim, nije se na svim područjima primjenjivao princip da je pravo privremenog korisnika ispred prava vlasnika. U Hrvatskom podunavlju, odnosno u istočnoj Slavoniji, Baranji i zapadnom Srijemu primjenjuje se *Zakon o vlasništvu* i drugim stvarnim pravima u slučajevima kada su raseljeni Srbi privremeno smješteni u kućama Hrvata, pa ih se odmah deložira iz tih kuća, bez osiguranja alternativnog smještaja, dok su bosanski Hrvati na području bivših sektora Sjever i Jug zaštićeni od deložacije dok im se ne osigura alternativni smještaj, koji oni nerijetko odbijaju. Dakle, na Hrvate se primjenjuje jedan pravni sistem, dok se na Srbe primjenjuje u istim slučajevima, drugi pravni sistem.

već to čini tek nakon što vlasnik iscrpi sva redovita pravna sredstva koja su mu na raspolaganju po zakonima Republike Hrvatske. Korisnik se također ne iseljava ako se dogovori s vlasnikom da mu svoju imovinu proda ili da u najam. Korisnici stambenog zbrinjavanja su prognani, iseljeni ili raseljeni Hrvati iz Bosne i Hercegovine, Srbije ili Crne Gore, iseljeni Hrvati, tj. povratnici iz inozemstva, državljani Republike Hrvatske (prognanici) koji čekaju obnovu svojih kuća (dakle, u tu skupinu ulaze i svi pripadnici nacionalnih manjina) i drugi državljani Republike Hrvatske - naseljenici zbrinuti na područjima od posebne državne skrbi (radi se dakle o Hrvatima ili pripadnicima nacionalnih manjina koji su migrirali iz nekog razloga na područja od posebne državne skrbi iz drugih dijelova Hrvatske).³⁶

Ostvarivanje određenih ustavnih i zakonskih prava tijekom devedesetih godina prošlog stoljeća nije bio samo problem građana srpske nacionalnosti, već i građana hrvatske nacionalnosti koji su zbog sporosti upravnih i pravosudnih organa teško ostvarivali svoja prava. Međutim, kao što je vidljivo iz navedenog, građani srpske nacionalnosti teže su ostvarivali svoja ustavna prava zbog diskriminacijskog zakonodavnog sustava, koji se na njih primjenjivao u ostvarivanju vlasničkih prava, statusnih prava i tzv. stečenih prava. U Hrvatskoj je nakon akcije Oluja postojao paralelan sustav koji se primjenjivao na građane srpske nacionalnosti i onaj koji se primjenjivao na građane hrvatske nacionalnosti, a navedenim zakonima stvarilo se nekoliko kategorija stanovništva za koje vrijede različita pravila.

Primjeri

Interesantan je primjer iz okoline Gračaca odmah nakon akcije Oluja, gdje su Hrvatima povratnicima iz sela Lovinac, Sveti Rok, Ričice i Ličko Cerje nuđene napuštene srpske kuće za privremeno korištenje, što su svi stariji povratnici odbili, dok su mlađi, prema izvještaju koji se nalazi u posjedu Dalmatinskog komiteta za ljudska prava, prihvatili takav aranžman.³⁷

N. D., Srbin iz Bjelopolja vratio se u svoje mjesto 1997. godine. U Bjelopolju ima dvije kuće od kojih niti u jednu nije uspio useliti. U jednoj je kući smješten bosanski državljani iz Zenice (Hrvat), iako u općinskoj komisiji nema podataka da je dobio rješenje za smještaj u tu kuću. Povratniku N. D. općinska Komisija za privremeno preuzimanje imovine izdala je 9. svibnja 1997. rješenje o pravu na useljenje u njegovu kuću u kojoj nije smješten bosanski državljani iz Zenice. Međutim, bosanski državljani mu je zabranio pristup i toj kući tako da se N. D. nije uselio u nju. N. D. se tada obratio policiji, ali ga je policija uputila da taj problem riješi s povjerenikom općine Korenica. U uredu povjerenika su mu rekli da se obrati policiji.³⁸

Đ. N., Srbin iz Radonje kod Vojnića posjeduje dvije kuće. Jedna je kuća useljiva, ali mu općinska komisija ne dozvoljava useljenje u praznu kuću, jer ona treba biti izdana sinu od osobe koja koristi jednu od kuća Đ. N.³⁹

³⁶ ASH, Fond SNV, inv. br. 60, Program zbrinjavanja korisnika imovine pod privremenom upravom Republike Hrvatske koja se mora vratiti u posjed i na korištenje vlasniku. *Program stambenog zbrinjavanja* donijela je vlada Ivice Račana u lipnju 2003., a potom je Vlada kojoj je dr. Ivo Sanader bio na čelu donijela 25. kolovoza 2006. godine zaključak o provedbi *Programa stambenog zbrinjavanja bivših nositelja stanarskog prava na područjima izvan posebne državne skrbi* kojim se planiralo da se do kraja 2011. napravi 3600 stanova ,dok se 400 planiralo kupiti na tržištu.

³⁷ ASH, Fond Dalmatinski komitet, kutija 1, Podaci o Gračacu, 17. listopada 1995.

³⁸ ASH, Fond SNV, inv. br. 45, Slučajevi kršenja ljudskih prava zabilježeni od strane SDF-a od 1. lipnja do 28. srpnja 1997. godine, 5.

³⁹ ASH, Fond SNV, inv. br. 45, Slučajevi kršenja ljudskih prava zabilježeni od strane SDF-a od 1. lipnja do 28. srpnja 1997. godine, 5

M. O., Srbin iz Tušilovića kraj Karlovca, tijekom vojne operacije Oluja predao se hrvatskim organima, nakon čega je odveden u zatvor u kojem se nalazio do 14. siječnja 1996. kada je amnestiran. Vratio se u Tušilović, ali nije mogao useliti ni u jednu od svoje dvije kuće niti mu je vraćena automehaničarska radiona. Njegove kuće i radionu zaposjeo je L. Š. bosanski Hrvat iz Sanskog Mosta sa suprugom i djetetom. Prema tvrdnji općinskog povjerenika za Tušilović, L. Š. nije dobio nikakvo rješenje za korištenje te imovine, već ju je samovlasno uzurpirao unatoč tome što u Sanskom Mostu posjeduje imovinu u kojoj žive njegovi roditelji.⁴⁰

K. T. i V. T., Srbi, vlasnici su kuće u Gvozdu i vratili su se u Hrvatsku 3. rujna 1996. Njihova obiteljska kuća dana je na korištenje jednoj ženi s djetetom. Kako je donji dio kuće prazan, vlasnici su tražili da im se omogući useljenje u taj dio kuće, ne protiveći se da kuću i dalje nastavi koristiti žena s djetetom. Međutim, zahtjev nije riješen u kratkom roku.⁴¹

Zanimljiv je i slučaj M. Č i M. Č. Oni su se obratili Srpskom narodnom vijeću u rujnu 1997. godine. Ovdje citiramo dijelove pisma: »Mi smo oboje povratnici srpske nacionalnosti – hrvatskog državljanstva, a koji smo izbjegli nakon Oluje. U najkraćem mogućem roku, za vrijeme kojeg smo izvadili sve potrebne dokumente (domovnica, osobna karta, putovnica), vratili smo se natrag u Hrvatsku, odnosno sve dokumente smo izvadili u Vukovaru te tamo i boravili. Od svibnja ove godine boravimo u Zagrebu, u stanu znanca... Vrativši se u Hrvatsku nadao sam se da ću doći u posjed svoje imovine – jednosobnog stana u Karlovcu i kuće u Vukmanićkom Cerovcu kraj Karlovca. U mom stanu privremeno boravi M. V. čija kuća je u Zasinju kod Duge Rese, a u koju bi se nakon popravka trebao vratiti. U mojoj kući u Vukmanićkom Cerovcu privremeno stanuje izbjeglička hrvatska obitelj iz okolice Travnika. Budući da se već 6 mjeseci ne mogu useliti u svoje vlasništvo, moj boravak u Zagrebu više neće biti moguć i morat ću se vratiti u Vukovar, gdje sam dobio privremeni smještaj u ulici Neznanog junaka.«⁴²

B. D., Srpkinja iz Donjih Cjepidlaka kod Đulovca u blizini Daruvara, obraća se Zajednici Srba Rijeka- Odboru za ljudska prava u vezi s mogućnosti vraćanja obiteljske kuće u mjestu Đulovac kraj Daruvara. Naime, u kuću su se nakon rata uselili Hrvati-Janjevci s Kosova s desetero djece bez ikakvog pravnog rješenja.⁴³

Posebno je zanimljiv slučaj V. C., Srbina iz Đevrska kod Knina. On je do 1991. radio u Zadru, a potom je pod pritiscima u rujnu 1991. godine zamijenio svoju kuću u Zadru za kuću u Kninu. Izmjenu je izvršio s kninskom hrvatskom obitelji. Čini se međutim da zamjena nije bila pravno korektna, pa je V. C. nakon 1995. godine ostao bez obje kuće. Naime, nakon akcije Oluja prebjegao je u Tivat u Crnu Goru sa suprugom, a potom je želio ostvariti pravo na kuću u Zadru, budući da mu je kuća u Kninu ostala nedostupna i zauzeta od stranih osoba, a osim toga i pravno neriješena. Međutim, hrvatska obitelj iz Knina s kojima je izvršio zamjenu uspjela se uknjižiti na kuću u Zadru, tako da mu je i ova kuća postala nedostupna. V. C. je u Dalmatinski komitet kao prilog poslao popis 81 vlasnika nekretnina, po nacionalnosti Srba, koji su zamijenili početkom rata svoje kuće s Hrvatima, a koji žele vratiti svoje

⁴⁰ ASH, Fond SNV, inv. br. 45, Slučajevi kršenja ljudskih prava zabilježeni od strane SDF-a od 1. lipnja do 28. srpnja 1997. godine, 8.

⁴¹ ASH, Fond SNV, inv. br. 45, Slučajevi kršenja ljudskih prava zabilježeni od strane SDF-a od 1. lipnja do 28. srpnja 1997. godine, 8.

⁴² ASH, Fond SNV, inv. br. 50.

⁴³ ASH, Fond Zajednica Srba Rijeka.

prijeratne kuće u svoje vlasništvo, tj. koji se nalaze u sličnom ili pravno istom položaju kao i V. C. Iz popisa je vidljivo da je najviše takvih osoba s područja Zadra, Šibenika, Vodica i Splita. Mjesta u koja su se navedeni vlasnici selili 1991. godine uglavnom su Knin i Benkovac.⁴⁴

D. Č., Srпкиnja iz Korenice, obraća se udruženju Homo Pula u vezi s kućom u Korenici. U nju je rješenjem nadležne Komisije useljena hrvatska obitelj iz Bosne i Hercegovine koja se u ožujku 1998. iselila u Kanadu gdje su dobili trajno nastanjenje. D. Č., koja je pravni vlasnik nekretnine, tada je željela ući u posjed spomenute kuće, ali su u kuću uselili neki njoj nepoznati ljudi. U Općini Plitvička Jezera D. Č. je obaviještena da oni nemaju saznanja da se spomenuta hrvatska obitelj trajno iselila u Kanadu, tj. da je uopće napustila objekt. U Policijskoj upravi su joj rekli da se novi useljenici mogu eventualno deložirati samo u slučaju ako D. Č. ima Potvrdu o planu povratka za koju su joj u Vukovaru, gdje je predala molbu za taj dokument, rekli da je neće dobiti budući da je privremeno nastanjena u Vrbasu (Vojvodina), što je spomenutoj D. Č. bila jedina opcija budući da joj je kuća u Korenici zauzeta. Tako se zatvorio začarani krug iz kojeg nema izlaska.⁴⁵

S. R. i R. R. iz Knina izbjegli su nakon Oluje u selo Čeminac u tada još zaposjednutu Baranju. Ondje su dobili rješenje na kuću M.A., Hrvata na privremenom boravku u Njemačkoj. Dana 3. kolovoza 1998. predsjednica Stambene komisije općine Čeminac došla im je u kuću i naložila da iz kuće moraju izići u roku od tri tjedna. Nakon toga događaja uslijedio je pritisak vlasnika, koji se u međuvremenu vratio, u tolikoj mjeri da spomenuti kninski Srbi S. R. i R. R. nisu više mogli izdržati, pa su se preselili kod nekog prijatelja kod kojeg također nisu mogli dugo ostati. U Kninu im je njihova kuća spaljena te se nisu mogli onamo vratiti.⁴⁶

J. Ž. i M. Ž. Srbi iz Korenice, imali su drugačiji slučaj. Naime, njihova je kuća u Korenici predana D.D., Hrvatu iz Brinja sa prebivalištem u Zagrebu, koji je u objektu otvorio ugostiteljski objekt. U razgovorima koje su J. Ž. i M. Ž. vodili s službenim osobama u općini Plitvička Jezera rečeno im je da D. D. ilegalno boravi u njihovoj kući budući da mu je privremeno rješenje isteklo, a savjetovali su im da se dogovore s gazdom.⁴⁷

S.O., Srbin iz Korenice, vratio se u svoje mjesto početkom rujna 1995. godine, kao jedan od prvih povratnika. U njegovoj je kući u to vrijeme još bila Hrvatska vojska. Iako su općinske vlasti bile upoznate s njegovim povratkom i polaganjem prava na tu kuću, objekt su izdali A. L., Hrvatu iz okolice Banja Luke iako je u Korenici u to vrijeme bilo mnogo praznih kuća. S. O. je tako morao potražiti privremeno boravište kod prijatelja i rodbine. S. O. je žalbu na takvo stanje poslao 1998. godine udruzi Homo-Pula, dakle gotovo tri godine od pojavljivanja problema.⁴⁸

Prethodni primjer iz Korenice sličan je primjerima iz Knina. Ondje je na popisu koji je napravio Srpski demokratski forum u studenom 1998. godine vidljivo kako barem 23 kuće na samom prostoru Knina koriste Hrvati iz BIH ili Hrvatske, a kako su vlasnici tih kuća ostali u Kninu i nakon Oluje te su praktički nasilno izbačeni iz svoje imovine. Slično je i sa barem 11 stanova u gradu Kninu iz kojih su nakon Oluje izbačeni Srbi zato da bi u njih bili useljeni Hrvati. U selu Golubić nedaleko Knina doseljenici iz Bosne i Hercegovine zauzeli su po

⁴⁴ ASH, Fond Dalmatinski komitet, slučaj V.C.

⁴⁵ ASH, Fond Homo – Pula, inv. br. 17.

⁴⁶ ASH, Fond SNV, inv. br. 292.

⁴⁷ ASH, Fond Homo – Pula, inv. br. 18.

⁴⁸ ASH, Fond Homo – Pula, inv. br. b.b.

nekoliko srpskih kuća te su onemogućivali Srbima povratak u njih, što je vidljivo iz dopisa SDF-a.⁴⁹

M. D. iz Gornjeg Karina izgnana je iz svoje kuće 5. kolovoza 1995. U njenu se kuću uselio M. V., Hrvat iz susjednog sela Pridraga, inače stari poznanik obitelji M.D., čija je kuća bila teško oštećena u ratu. M. D. je u nekoliko navrata do 1999. godine dolazila u posjet M. V.-u u Karin, gdje su dogovorili da »oni kuću koriste do obnove svoje i da je čuvaju dok mi ne odlučimo što ćemo«. U Karin je M. D. došla 20. siječnja 1999. i ondje utvrdila da je M. V. iselio iz kuće i vratio se u svoju obnovljenu kuću u Pridragu. Tada je kuća bila prazna. U kuću su se do ljeta 1999. uselili izbjeglice D. B. i K. B. iz Novog Travnika, kojima je M.V. dao ključeve kuće i kojima je prodao dio stvari koje su bile vlasništvo M. D. Dakako da se K. B. i D.B. nisu željeli iseliti iz spomenute kuće na molbe M. D. »Na vratima policije u Obrovcu zalijepljen je velik plakat o deklaraciji o ljudskim pravima. Pa da li se to odnosi i na nas, pitam se? Zašto trebamo angažovati odvjetnika za nešto što je naše?«, pitaju se vlasnici nekretnine.⁵⁰

T. A. iz Kovačića kod Knina otišao je 4. kolovoza iz svoje kuće sa još šest članova svoje obitelji. T. A. se sa suprugom vratio 10. lipnja 1997. godine iz izbjeglištva, i u svojoj su kući zatekli bosanske Hrvate iz Kiseljaka. T.A. i supruga pronalaze smještaj 300 metara od svoje kuće u kući starog susjeda. »Odmah drugi dan po povratku iz izbjeglištva, 12. 06. 1997. sa suprugom M. odlazim obići svoju kuću. Ulazimo u dvorište svoje kuće, noge drhte, sastajemo se s uzurpatorom naše kuće, predstavljamo se kao vlasnici kuće. Tako u razgovoru sa njim reče on nami: 'Nemate vi ovdje što tražiti. Kuća je nekad bila vaša.« T. A. više puta podnosi molbu za povrat kuće. Međutim, »tek 3. lipnja 1999. godine dobivam rješenje . Ukida se privremeno rješenje o preuzimanju i korištenju određene imovine moje kuće i okućnice date naseljeniku iz BIH, Kiseljak. Ali to rješenje ne znači ništa, pošto točka 2 izdatog rješenja kaže: dok se privremenom korisniku ne nađe alternativni smještaj.« T. A. piše svoju molbu Srpskom narodnom vijeću tri godine i šest mjeseci nakon toga događaja, ali se i dalje nalazi u istoj poziciji kao i onog dana kada se vratio u Kovačić. Spomenutom useljeniku iz Bosne iz Kiseljaka ponuđen je u centru Knina alternativni smještaj koji je dotični odbio zbog navodne starosti kuće. T. A. zaključuje svoje pismo Srpskom narodnom vijeću ovako: »Na kraju da kažem, ugrožena su mi ljudska prava, ponižen sam, psihički slomljen, obraćao sam se svugdje, ali pomaka oko povrata moje imovine nema... mislim na što bih se teško odlučio, a to je ponovno u izbjeglištvo.«⁵¹

Gubitak stanarskih prava događao se i na mirno reintegriranim područjima Istočne Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema. B.D. iz Belog Manastira požalio se Srpskom narodnom vijeću da je 11 mjeseci prije penzije 1999. u firmi Belje dobio otkaz i da je izbačen iz stana koji pripada firmi. U stan je useljen hrvatski bojovnik.⁵²

Epilog

Kao epilog treba istaknuti ovo pismo koje govori o poziciji onih koji se vraćaju: R. P.iz Siska se obraća za pomoć Srpskom narodnom vijeću: »U Sisku sam se skućila i živjela do rata 1991. godine. Tu sam se udala za D. P. koj je radio u INA rafineriji Sisak. Bio je vrstan stručnjak i rukovodilac sve do 1991. – 1992. . kao Srbin tada postaje višak na radnom mjestu.

⁴⁹ ASH, Fond SNV, inv. br. 298.

⁵⁰ ASH, Fond SNV, inv. br. 342.

⁵¹ ASH, Fond SNV, inv. br. 403 b.

⁵² ASH, Fond SNV, inv. br. 436/III

To isto sam i sama doživjela. Pred rat suprug je preživio težak srčani udar. Suprug i ja nismo se bavili politikom niti smo bili članovi ijedne političke stranke. Bavili smo se naukom. Kao i stotine drugih Srba u Sisku imali smo velikih neugodnosti. Noćne pretnje, ucjenjivanja i teška vrijeđanja. Oktobra 1991. godine uspjeli smo se izvući do Ljubljane. Liječnik (u Ljubljani, op.a.) koji je vodio supruga kao teškog srčanog bolesnika savjetovao mu je da podnese zahtjev za invalidsku penziju. On se vratio u Sisak i to je uradio, ali na njegovu veliku nesreću. Odmah nakon toga kućni prijatelji kao i sisački egzekutori izveli su ga iz stana i odveli u samicu policije. Stan je odmah useljen. ...« R. P. je nakon rata tražila stambeno zbrinjavanje, ali nije željela da to bude grad Sisak. »Zašto to ne bi bio Zagreb ili Rijeka? 25.5. 2007. data je suglasnost za stambeno zbrinjavanje, ni manje ni više nego Sisak. ... Da ironija bude veća u ovoj mojoj tragediji stan je ponuđen u neboderu na VIII spratu. Poniženje za teškog srčanog bolesnika (supruga R. P., op.a.) koji je umro petnaest dana prije toga. U toj teškoj situaciji zajedno s mojim bratom pogledala sam taj stan koji je otvorila gospođa J. Bila je veoma ushićena i uvjerala me da je to pravo rješenje za mene, poslije muža. Rekla je ukoliko odustanem naći ću se van stambene liste. ... Odmah sam to odbila. ... Tražim novi stan kakav sam ostavila. Puziti ne želim nikome. Sisak ne želim poslije muževe smrti. ... «⁵³

Problemi povrata zauzete imovine do današnjih dana praktički nisu riješeni. O tome svjedoči i činjenica da su brojna plodna zemljišta i dalje uzurpirana i nisu vraćena pravim vlasnicima. Samo na području zadarskog zaleđa (Ravni kotari), gdje je situacija najteža, evidentirano je 2006. godine 127 slučajeva zauzetog zemljišta.⁵⁴

Zaključak

Razgovarajući sa Srbima u Hrvatskoj o spomenutoj problematici, zaključio sam da se jedan veći dio njih pomirio s činjenicom da stvari više nikada neće biti onakve kakve su bile prije posljednjeg rata. Novi ljudi koji su doselili u kuće njihovih nekadašnjih susjeda, rođaka, prijatelja i poznanika »puštaju korijenje« osnivajući obitelji i odgajajući mlade naraštaje u novom kraju. Većina starosjedilaca ne voli nove susjede, ali pronalazi neku vrstu suživota s njima. B. V. iz Vrhovina smatra da u Vrhovinama više nema ličkog govora. »Oni koji su doselili u srpske kuće će asimilirati nas, a ne mi njih. Srbi koji su tu živjeli sada imaju neke živote daleko od Vrhovina.« Mlađa kazivačica N. P. iz Hrvatske Kostajnice kazuje kako u srpskim kućama sada žive neki novi Hrvati s kojima ni »domaći Hrvati ne mogu«. »Nedostaju im stari Srbi. Ipak je ovo drugačiji mentalitet.« Ni u Benkovcu, gdje su naseljeni Hrvati iz Bosne, nije danas drugačije. »Lokalni Hrvati nikada nisu voljeli te došljake.« - kazuje muškarac I. M. iz Benkovca. Međutim, na isti način na koji se Hrvati iz Bosne nisu u potpunosti snašli u novom ambijentu u Hrvatskoj, ni Srbi u Srbiji nisu bili sretni. Kazivačica M. C. iz Knina rekla mi je kako su njihovu kuću od doseljenih Bosanaca sačuvali upravo domaći Hrvati, a za »Srbe u Srbiji bili smo i ostali izbjeglice dokle god smo bili tamo«. Kazivačica P.A. iz Trgova pokraj Dvora prisjećala se svojeg boravka u Jagodini. »Oni (Srbijanci) su mislili: 'Što ćete vi tu?' To je sukob mentaliteta, kultura i razmišljanja. Mi uopće nismo pripadali u Srbiju. Govorili smo ijekavicom i nismo upotrebljavali srpski jezik. Kada preživiš ono što smo mi proživjeli u Srbiji, po povratku u Hrvatsku sve ti je dobro.« Kazivačica zaključuje: »Podijelila bih Srbe iz Hrvatske danas u nekoliko kategorija: Srbi u Hrvatskoj, dakle oni koji su ostali za vrijeme rata u svojim kućama pod kontrolom hrvatskih snaga, Srbi u Krajini, Srbi prebjegli nakon 1995. u Srbiju i Srbi koji su otišli u treće zemlje. Između ovih kategorija postoje goleme razlike.«

⁵³ ASH, Fond SNV, inv. br. 1018.

⁵⁴ ASH, Fond SDF, inv. br. 54.

Dakle, iz svega napisanog vidljivo je na koji su način uništene predratne socijalne zajednice u Hrvatskoj. Oduzimanje imovine nije samo čin oduzimanja privatnog vlasništva. Radi se i oduzimanju mjesta za život, a najčešće i o oduzimanju domovine. Stoga nije pretjerano reći da je Srbima iz Hrvatske (baš kao i Hrvatima iz Bosne) koji su izgnani iz svojih domova ili kojima su domovi oduzeti na bilo koji od navedenih načina oduzet i dio njihova identiteta koji su vezivali za mjesto rođenja i zemlju na kojoj su živjeli.

Summary: Author in the article brings pieces of information about housing problems during Croatian war of independence. Especially deals with Serbs in Croatia. Article is divided in two parts. First part deals with housing problems between 1991 and 1995 and forcible detraction of houses and flats in croatian cities. The second part deals with problems of detraction of houses after Croatian war of independence after 1995. Beside theoretical base and legislative issues author brings examples from documentation from Archive of Serbs in Croatia.

Key words: Serbs in Croatia; Croatian war of independence; housing problems; migrations

Literatura

- Bubalo, R. »Usporedna analiza mehanizama za imovinsku restituciju za rasejena lica u regionu« u: *Konferencija: Stambena i imovinska restitucija za interno raseljena lica: kako dalje?*, Beograd 28-29. listopada 2009.,
- Gorkić, A., *Stanarsko pravo kao vlasničko pravo*, Beograd 2001, 22.
- Human Right Watch, vol. 15, no. 5 (D), *Hrvatska – prekršena obećanja: Prepreke povratku izbjeglica u Hrvatsku*, Zagreb 2003.
- Mikić, Lj., *Republika Hrvatska: Izbjegli i raseljeni bivši nositelji stanarskih prava – Osvrt na pristup stečenim pravima i stambeno zbrinjavanje manjinskih povratnika u 2008.*, Vukovar 2008.
- Mikić, Lj., *Mikrostudija – Hrvatska: izazovi održivom povratku izbjeglih građana srpske nacionalnosti; Izvještaj Centra za mir, pravne savjete i psihosocijalnu pomoć Vukovar–Manjine u Hrvatskoj*, Vukovar 2003.
- Misija OESS-a u Hrvatskoj, *Izvješće o povratku izbjeglica u Hrvatsku i statusu provedbe sarajevske Ministarske deklaracije iz siječnja 2005. o povratku izbjeglica*, 29. srpnja 2005.
- Okolnosti i posljedice ukidanja stanarskih prava*, priopćenje za medije, prosinac 2000.
- Program povratka i zbrinjavanja prognanika, izbjeglica i raseljenih lica*, Zagreb 14. lipnja 1998.
- Pupovac, M., Milošević, S., *Srbi u Hrvatskoj 2007.*, Zagreb 2007

Izvori

Arhiv Srba u Hrvatskoj

ASH, Fond Dalmatinski komitet

ASH, Fond SNV

ASH, Fond Zajednica Srba Rijeka.

ASH, Fond Homo – Pula

ASH, Fond SDF

www.okucani.razvoj-zajednice.net.

www.vreme.com